

Inhoud

Gerrit Schutte

Wat mist gij veel, dat ik geniet!

Ter inleiding 7

Tom van den End

Lang van historie, kort van memorie.

Een beknopte beredeneerde bibliografie van de Nederlandse
protestantse zending..... 21

Gerrit de Graaf

De spiegel van de zending.

Nederlandse zendingsarchieven als zelfbeeld..... 43

Chris de Jong

Van Nederlandsch Zendeling Genootschap tot

Hendrik Kraemer Instituut.

Twee eeuwen Nederlandse zendingsopleiding..... 57

Jasper Vree

Een pligt van ieder Christen en van de geheele gemeente des
Heeren.

Een halve eeuw afdeling Groningen van het Nederlandsch
Zendeling Genootschap (1832-1852) 77

Annemieke Kolle

In stilte te werken, niet te willen schitteren.

De vrouwenhulpgenootschappen voor de
zending vanaf 1822 95

Marjoke Rietveld-van Wingerden	
Kinderen als medewerkers in de zending.	
De kortstondige bloei van de protestantse kinder-	
zendingsgenootschappen in Nederland (1850-1870)	113
Alle G. Hoekema	
Een bestuur van kooplieden en dominees.	
De Doopsgezinde Zendingsvereniging in de	
negentiende eeuw	129
Cees van der Laan	
Tot aan het uiterste der aarde.	
De zendingsactiviteiten van de Nederlandse	
Pinksterbeweging	145
Register van personen	163
Register van zendingsorganisaties	170
Personalia van de auteurs	173
Herkomst illustraties	175

Wat mist gij veel, dat ik geniet!¹

Ter inleiding

Gerrit Schutte

Zending, missie en ontwikkelingshulp zijn door ons [Nederlanders] met grote inzet en overtuiging beoefend en hebben zowel in het buitenland als in het binnenland hun sporen nagelaten. Achter de zendelingen en missionarissen ... stond een hecht thuisfront, waarop zij konden terugvallen. Er werd niet tevergeefs gecollecteerd, zending- en missietentoonstellingen konden zich in een grote belangstelling verheugen, er werd in geschrift en in woord effectieve propaganda bedreven en zelfs de kleinsten zetten zich door het verzamelen van postzegels en zilverpapier in voor het grote doel.

Met bovenstaande constatering verantwoordde Rijksmuseum Het Catharijneconvent meer dan een kwart eeuw geleden een tentoonstelling over de geschiedenis van zending, missie en ontwikkelingshulp, gepresenteerd onder de ietwat volkse titel *De heiden moest eraan geloven*.² Het is allemaal meer dan waar, wat men daar toen in Utrecht schreef, maar wie de literatuur overziet stelt al snel vast dat de zendingsgeschiedenis een stiefkind van de geschiedschrijving is.³ Natuurlijk, de bibliotheken bewaren kasten vol zendingsverslagen en zendingsbladen, autobiografische herinneringen en verhalen van het zendingsveld. Er bestaan veel populaire overzichten van zendingsorganisaties en zendingsvelden, maar ze zijn wel allemaal onvolledig. Er zijn wat recente overzichtswerken⁴, maar beperkt tot een specifieke periode, gebied of richting; de beste algemene overzichtswerken zijn intussen meer dan honderd jaren oud. Ook zijn er allerlei gedenkboeken van zendingsinstanties. Zij concentreren zich vanzelfsprekend op hun doelstelling: de werkzaamheden overzee. In Nederland gaat de zending immers altijd overzee – verkondigen van het christelijk geloof

in Europa heet in het Nederlands evangeliseren en dat heeft ook de negentiende-eeuwse term 'inwendige zending' in zich opgenomen. Uiteraard vertellen die gedenkboeken ook iets over de organisatie van de betrokken instantie en de theologische ligging ervan – interessante maar beperkte weergaven van het thuisfront.

In algemene kerkhistorische overzichten is het somber gesteld met de zendingshistorie. Hoewel zending en zendingsliefde volgens velen beschouwd moeten worden als de meetlat voor de vroomheid en intensiteit van het christelijk leven, wordt de zending daarin afgescheept met hooguit enkele bladzijden.⁵ Zending onder de niet-christenen vond in de zeventiende en achttiende eeuw vanuit de gevestigde kerk plaats, de gespecialiseerde protestantse zendeling is een recente verschijning – nauwelijks twee eeuwen oud.⁶ Voor zendingsgeschiedenis moet men ook niet zoeken in overzichten van de algemene geschiedenis van Nederland – die schenken nauwelijks aandacht aan de geschiedenis van de Nederlandse expansie en het koloniale bezit overzee. Maar ook specifieke overzichten van de koloniale geschiedschrijving tonen feitelijk geen belangstelling voor de zending. Een merkwaardige zaak, want de zending heeft op haar overzeese werkterreinen bepaald meer dan alleen maar wat oppervlakkige sporen nagelaten: ze heeft de overzeese samenleving lokaal soms diepgaand beïnvloed en veranderd – en bepaald niet alleen religieus. De zendelingen hadden immers gemiddeld meer directe en dagelijkse contacten met de inheemse bevolking dan de koloniale bestuursambtenaren, en ze waren beroepsmatig en persoonlijk geïnteresseerd in haar cultuur. Verscheidenen waren intellectueel geschoold en ze spraken de inheemse talen. Hun verslagen – aan zendingsinstanties gericht of bestemd door de medegelovigen aan het thuisfront – bevatten schatten aan informatie over het leven, denken en handelen van de mensen in hun omgeving. Maar de koloniale geschiedschrijving, ook inzake de betrokken inheemse bevolking, is in hoge mate gebaseerd op archivalia opgesteld door koloniale ambtenaren en bestemd voor de koloniale overheid. De zendingsarchieven worden nog steeds feitelijk weinig geraadpleegd.

Er is dus alle reden voor meer aandacht en verdere bestudering van de zendingsgeschiedenis. Het historiografisch overzicht van dr. Tom van den End, waarmee deze bundel *Het zendingsbusje en de toverlantaarn. Twee eeuwen zendingsliefde en zendingsorganisatie in Protestants Nederland* opent, bevestigt dat ondanks enkele recente

bronnenuitgaven en studies nog steeds alleen grotendeels gedateerde beschrijvingen beschikbaar zijn. Het belang van de zendingsarchieven is de zendingshistorici intussen duidelijk, zoals een mooi uitgegeven *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Hervormde zending* en een internationale verkenning aangeeft.⁷ Ook bestaat er sinds 2012 een *Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960*.⁸ Dat verschaft informatie over de archivalia en publicaties van en over ongeveer 450 zendingsinstanties. Een van de samenstellers van dat repertorium, dr. Gerrit de Graaf, wijst in deze bundel op hun belang. In zijn bijdrage 'De spiegel van de zending' somt hij de betekenis op die de zendingsarchieven voor een reeks van onderzoeks-terreinen hebben: antropologie, etnologie, linguïstiek en zendings-, kerk- en koloniale geschiedenis, om slechts de belangrijkste te geven. Het *Repertorium* zelf meldt, dat het materiaal ontsluit 'ten behoeve van onderzoek naar de culturele confrontaties die de prediking van een andere religie, in dit geval het christendom, met zich mee brengt'. In deze bundel beklemtoont De Graaf, dat uit de beschrijving van 'het andere' vooral 'het eigene' te voorschijn komt: 'in de exotische beschrijvingen van de heidense leefwereld komt het eigen zelfbeeld verrassend vaak naar voren'. Dat brengt ons terug tot haar afkomst: Protestants Nederland. Zoals de titel aangeeft, beperkt deze bundel *Het zendingsbusje en de toverlantaarn* zich tot dat thuisfront en de belangstelling voor de zending onder de protestantse gelovigen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Dat is overigens een fascinerend terrein. Aard en omvang van de belangstelling voor de derde wereld in de vorm van zending zeggen veel over kerk, geloof en samenleving in Nederland in die tijd.

Zendingsliefde deed in die periode een fijnmazig netwerk van zendingsgenootschappen, verenigingen, comités en stichtingen ontstaan, die zendingswerk stimuleerden en organiseerden en ondersteuning verleenden aan de uitgezonden, niet alleen evangelisten en zendelingen, maar ook medici, onderwijsmensen, ontwikkelingswerkers. Het thuisfront was een veelkleurig geheel van particuliere, gewoonlijk niet-kerkelijk gebonden organisaties, waaronder studenten-, vrouwen- en kindergenootschappen, aangeduid als Hulpfonds, Centsvereniging of Stuivershulpgenootschap en dergelijke. Deze organisaties vroegen aandacht voor de zending door middel van bidstonden, de publicatie van blaadjes en boekjes, of zendingsfeesten en -avonden

Een hapneger met opschrift
'Kerkelijke Zending Delfshaven. no. 6', ca. 1950.

waar een zendeling op verlof verhaalde van zijn arbeidsterrein, soms ook ondersteund met lichtbeelden. Kinderen werd in het bijzonder zendingsliefde bijgebracht: zij kregen zendingsverhalen te horen (er bestond een bloeiende zendingslectuur voor de jeugd!) en hun werd geleerd een maandagscent te sparen voor het zendingsbusje op school, of melkflesdoppen, theelood, gebruikte postzegels en oud papier te verzamelen 'voor de zending'. Deze belangstelling voor de zending, die brede lagen van de bevolking kennis deed maken met de mensen in de niet-westerse wereld, is een onderbelicht aspect van de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw in Nederland. Deze bundel studies vraagt aandacht voor die veelkleurige geschiedenis, die ook aan de wieg staat van de Nederlandse ontwikkelingshulp.

Ten tijde van de Compagnieën

Natuurlijk bestond ook vóór 1800 in Nederland belangstelling voor de verbreiding van het evangelie in overzeese gebieden. Vooraanstaande zeventiende- en achttiende-eeuwse gereformeerde theologen schreven er over en een van de redenen om steun te verlenen aan de West-Indische Compagnie (1621) was, dat de koloniale expansie in de Amerika's (Nieuw Nederland, Brazilië, de Guyana's) gelegenheid bood om de 'Indianen' daar te kerstenen.⁹ Ook op de nederzettingen van de Verenigde Oostindische Compagnie in de Oost werd het evangelie verkondigd, en niet alleen aan de eigen Europese dienaren. Toch wordt veelszins gesteld, dat de Gereformeerde Kerk, die tot 1795 de geprivilegieerde, publieke kerk was in zowel Nederland als de Compagniesgebieden in Oost en West, niet aan zending deed. Als verklaring wordt gewoonlijk gegeven de dominantie van de uitverkiezing in de calvinistische theologie en geloofsbeleving, gekoppeld aan de verbondstheologie en behorende kinderdoop: het geloof is immers aan de gelovigen en hun kinderen gegeven, wat nadruk legt op de bloedband. Daarnaast noemde men een praktische belemmering: wie een slaaf kerstent, moet hem als broeder en gelijke beschouwen en dus vrijlaten, wat het onaantrekkelijk maakt hem te onderwijzen.

De werkelijkheid, was, zoals reeds aan aangeduid, heel anders. Er bestond geen bepaling om christen geworden slaven vrij te laten en er werden veel slaven, slavinnen en slavenkinderen gedoopt. Maar ook veel inheemse partners en kinderen van Compagniesdienaren; de kerk kende op diverse plaatsen speciale catecheten (rondgaande

onderwijzers) om hen te onderwijzen. De Compagniesslaven en -slavinnen werden onderwezen in het christelijk geloof, terwijl de openbare school ook toegankelijk was voor slavenkinderen van particuliere eigenaren en voor inheemse kinderen. In de op de Portugezen veroverde gebieden (Brazilië, Ceylon, Malacca, de Molukken) werden de rooms-katholieke kerkgebouwen 'gezuiverd' en de gelovigen 'gereformeerd' en de scholen onderwezen voortaan de jeugd met behulp van de Heidelberger Catechismus en ander calvinistisch onderwijsmateriaal. Op Formosa werd een intensief en succesvol zendingsoffensief doorgevoerd, terwijl op de Molukken en omgeving steeds meer eilanden en kampongs een christelijk karakter kregen. *Inderdaad, de gereformeerde zending in de zeventiende en achttiende eeuw bezat eigen kenmerken: zij was kerkelijk en theocratisch. Men sprak niet van zending, maar van kerkplanting en zij vond plaats in nauwe samenwerking met de overheid (in dit geval: WIC en VOC); er werd nadruk gelegd op kennis van de hoofdzaken van het christelijk geloof en het praktiseren van de christelijke zede in een christelijke samenleving. Er vonden uiteraard individuele bekeringen en overgangen plaats, gestimuleerd door persoonlijke omstandigheden en relaties, en een betrokkene werd dan door de doop ingelijfd in de gemeente en de christelijke gemeenschap.*

De genootschapszending

In de achttiende eeuw ontwikkelde zich onder veel Westerse christenen het gevoel, persoonlijk geroepen te zijn om het Evangelie van Jezus Christus te gaan brengen in de 'heidenwereld' ergens in Oost of West. Zij werden gegrepen door het elan van het Piëtisme, dat een persoonlijke, individuele relatie tussen God en mens centraal stelde. Christelijk geloven was vooral een kwestie van innerlijke vroomheid en het zich wijden aan het persoonlijke leven in hartelijk dienen aan God en de naaste. Dit kon heel wel samengaan met de overtuiging van de superioriteit van het christelijk geloven en leven. Verlichtingen Romanticen deden met andere ogen kijken naar de ander, de niet-westerse mens en zijn cultuur, de 'edele wilde' en de barbaarse gebruiken, die juist in die tijd opnieuw ontdekt werden. Het stimuleerde een sterk zendingsbesef uit mededogen om de arme blinde heiden. Wat mist jij veel, dat ik geniet!

Dit nieuwe geloven kende een andere ecclesiologie en stelde wil

en gevoelens boven weten en kennis. Gewone, ongestudeerde en onmondige mensen gingen nu persoonlijk als verkondigers van de vooruitgang voor in particuliere genootschapszending. Voorlopers waren de **Hernhutters**, die dankzij persoonlijke contacten met Compagniesbewindhebbers in het laatste kwart van de achttiende eeuw enkele gelovige ambachtslieden als zendelingen naar Suriname en de Kaapkolonie mochten sturen. De Zeister Hernhutter Broeder Societeit tot verbreiding van het evangelie onder de heidenen van 1793 en het Nederlandsche Zending Genootschap (1797) waren de eerste van de genootschappen, die weliswaar een kerkelijke ligging hadden, maar niet-kerkelijk gebonden waren. De NZG werd opgericht naar voorbeeld van de London Missionary Society door de militair/medicus/ theoloog dr. J. Th. van der Kemp, die zelf naar Zuid-Afrika trok als zending onder de Khoikhoi en er een jonge slavin huwde, dochter van een slavin uit Madagaskar; de Kaap de Goede Hoop was gedurende de eerste jaren een belangrijk terrein voor LMS/NZG.¹⁰ De NZG vervulde een pioniersrol, als een bewust nationaal en interdenominatieel genootschap: nationaal dekkend maar met lokale afdelingen, en de medewerkende leden/begunstigers behoorden tot diverse kerken en werden uit de hogere en lagere standen gerecruteerd, mannen zowel als vrouwen. Dr. Jasper Vree beschrijft in deze bundel zo'n lokale NZG-afdeling, in 1832 opgericht in het verre Groningen, de geformaliseerde opvolger van een groepje lokale geïnteresseerden en contribuanten uit de regio, dat bidstonden had belegd, actief was in de inwendige (!) zending en herhaaldelijk geld naar Rotterdam had gezonden. De Groningse NZG-afdeling van na 1832 werd lang gedomineerd door theologen die behoorden tot de zogenaamde Groninger richting, die onderwijs en zending (inwendige en uitwendige!) hoog in het vaandel had. In deze kring ontstond de gedachte dat zending niet een zaak van individuen, maar van de gehele gemeente van de Heer was. Het eerste NZG-vrouwenhulpgenootschap – eerste van vele – in 1822 te Rotterdam opgericht, was een gezelschap van deftige dames, die geld verzamelden en de zendingsliefde verbreiden door het verspreiden van traktaatjes en dergelijke, juist ook onder minder gegoede vrouwen. Vanuit onze tijd bezien, aldus drs. Annemieke Kolle in haar bijdrage tot deze bundel, was het Vrouwenhulpgenootschap bepaald geen actiecentrum voor vrouwenemancipatie, maar geplaatst in zijn eigen tijd moet het vernieuwend genoemd worden: het liet de betrokken

deftige dames zelfstandig optreden in de openbare sfeer, persoonlijke contacten onderhouden met vrouwen uit minder gegoede standen, en daarin ook fysiek hun eigen leefwereld verbreden.

Religie en liefdadigheid hadden dus een verbindende en verbredende functie in de toenmalige standensamenleving. De NZG praktiseerde dat ook door vrouwen en arbeiders als zendelingen uit te zenden.¹¹ De Gereformeerde kerk kende vanouds ziekentroosters, krankbezoekers en onderwijzers die uit de arbeidersklasse stamden en geen (academische) theologische opleiding hadden gevolgd en toch een belangrijk deel van het kerkelijk onderwijs hadden verzorgd. Maar zij mochten geen eigen gemaakte preken voorlezen, geen sacramenten bedienen. **De eerste uitgezonden door de NZG – ambachtslieden vooral – vertrokken,** afgezien van een bijzondere catechisatie en enige oefening in spreken en bidden in het publiek, **zonder veel vooropleiding: het zendelingschap was geen beroep, maar een roeping, de wijsheid die zij nodig hadden was God geleerd, niet godgeleerd.** In de loop van de tijd werden uiteenlopende visies op de opleiding van de zending ontwikkeld, gepraktiseerd en herhaaldelijk weer herzien, zoals het opstel 'Twee eeuwen Nederlandse zendingsopleiding' van dr. Chris de Jong aangeeft. Het ideaal van de geroepen 'arbeider-zending' is nooit geheel opgegeven, maar steeds meer werd de eis gesteld van een grondige scholing (op academisch niveau), niet alleen theologisch maar ook op godsdienstwetenschappelijk en antropologisch terrein.

Veelvormigheid

Vanaf midden negentiende eeuw nam het aantal zendingsorganisaties snel toe. Dat had een aantal oorzaken. De eerste was de toenemende pluriformiteit en vervolgens de verzuiling van het protestantisme in Nederland. De toenemende theologische tegenstellingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk leidden ertoe dat veel Réveilvrienden en orthodoxen zich onttrokken aan het NZG, dat mettertijd een sterk Groninger stempel kreeg. De vrienden richtten diverse organisaties op, zoals het Comité 'De Christen-Werkman' (1847),¹² een Java Comité (1855), de Ermelo'sche Zending (1856), Utrechtsche Zendingsvereniging (1859) en Nederlandsche Zendingsvereniging (1858). De Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk nam in 1851 het zendingswerk ter hand, niet in de vorm van een genootschap maar principieel als kerkelijke actie; dat beginsel liet Abraham Kuyper ook

na de Doleantie en in de Gereformeerde Kerken van 1892 weer herleven. Ook de doopgezinden kenden sinds 1847 een eigen zendingsgenootschap, zoals wat later ook de lutheranen (1852).

De toename van het aantal zendingsgenootschappen weerspiegelde uiteraard ook de toenemende belangstelling voor de koloniën. Dat was een internationaal verschijnsel en bezat diverse kanten. In de loop van de negentiende eeuw nam de overzeese koloniale expansie toe en werd de bemoeienis van het koloniaal bezit bestuurlijk en economisch geïntensiveerd. Het bezit van koloniën moest immers sociaal-economische problemen oplossen. De Europese overbevolking deed uitzien naar bestaansmogelijkheden en loopbanen, de industrialisatie vroeg grondstoffen en afzetmarkten, koloniaal bezit verschaft status en veiligheid aan de kolonisatoren in de internationale politieke concurrentie. De drijfveren van die Europese koloniale expansie kunnen samengevat worden in de trits *God, Gold and Glory*. Macht en Mammon: dat zijn begrippen die alom verbonden worden met het imperialisme. Het eerste element – ‘God’ – mag wellicht verrassen. Toch waren missie en zending op diverse manieren van groot belang in het Westers koloniale imperialisme.¹³ Niet zelden waren zendelingen de eersten die gebieden en volkeren in Azië, Amerika en Afrika verkenden en bekend maakten. Hun veiligheid of die van hun volgelingen lokte de kolonisator vroeg of laat tot ingrijpen, dat bovendien beschaving en vooruitgang beloofde. Het toenemend westers superioriteitsgevoel van christelijk Europa, gegrepen door de Verlichting en de technische en maatschappelijke modernisering, kenmerkte zich door haar *mission civilisatrice* en *manifest destiny*.

Ook Nederland nam volop deel aan die ontwikkelingen. Het koloniaal gezag in de buitengewesten (Atjeh-oorlog!) werd uitgebreid, er vond een langdurig debat plaats over Cultuurstelsel of particuliere exploitatie, er ontwikkelde zich toenemende communicatie en informatie, door de kranten bijvoorbeeld. Het feit ook dat de koloniën sinds 1851 onder Haags parlementair toezicht stonden riep ook een besef van verantwoordelijkheid voor de inheemse bevolking op. Het uitte zich in acties voor de afschaffing van de slavernij, met name in Suriname, steunverlening aan de zending en een ethisch koloniaal beleid. Een opvallend voorbeeld van die samenhang gaf een discipel van Groningen, dr. W.R. baron van Hoëvell, die als predikant te Batavia opkwam voor de inheemse bevolking en vervolgens na 1851 als

(liberaal) koloniaal specialist in de Tweede Kamer zitting had. De blik bleef overigens niet beperkt tot de eigen koloniën. Een bezoek aan Nederland van K.F.A. Gützlaff in 1850 leidde tot grote belangstelling en actie voor China, waarbij zowel mannen en vrouwen van de Groninger richting als van het Réveil betrokken waren. Rotterdamse vrouwen bijvoorbeeld brachten geld bijeen voor de uitzending van Lumina M.M. Medenbach Wakker; haar schoolwerk in China werd ondermeer gesteund door de Nederlandse kinderzendingsgenootschappen. Een halve eeuw later zou het eerste Nederlandse Pinsterzendingsechtpaar juist naar dat uitgestrekte land gaan.

De toenemende belangstelling voor de koloniën – vrijwel geheel gericht op de eigen koloniën waarvoor men een bijzondere verantwoordelijkheid voelde – leidde dus ook tot een vergroting van het aantal zendingsgenootschappen. Het koloniaal beleid stond dat nu ook toe. Nederlands-Indië kende geen scheiding van kerk en staat en geen vrije vestiging voor zendelingen. Ook niet na de grondwetswijziging van 1848 in Nederland. Er was een bijzondere toelating nodig, waaraan voorwaarden gesteld konden worden. Het koloniaal bestuur was bezorgd voor conflicten met de mohammedaanse bevolking, wat betekende dat zending feitelijk vooral werd toegelaten onder animisten, en gewoonlijk slechts één genootschap per regio. Zo concentreerden veel zendingsgenootschappen zich op een ‘eigen’ terrein, wat de bekendmaking van het werk aan het thuisfront een eigen kleur gaf.

De vergroting van het aantal zendingsgenootschappen vergrootte ook het bijbehorende aantal hulpgenootschappen. Dr. Marjoke Rietveld-van Wingerden schenkt in haar bijdrage aandacht aan een specifieke vorm daarvan, de kinderzendingshulpgenootschappen. Het was geen Nederlandse uitvinding en was ook niet beperkt tot de protestantse wereld. De grote stimulator ervan in protestants Nederland was de Amsterdamse onderwijzer, zondagschoolsorganisator en kinderboekenschrijver T.M. Looman. Zijn voordrachten werden verlevendigd met verhalen en brieven van het zendingsveld, realia uit de Oost, soms zelfs met levende voorbeelden: echte ‘inlanders’ – een immer succesvol propagandanummer sinds de zending J.J. Kicherer in 1803 met een drietal ‘Hottentotten’ in Nederland en Engeland reisde.¹⁴ Niet-westerse mensen waren schaars in die tijd in Nederland.

Loomans *Kinderzendelingsblad voor de Jeugd* verdween na bijna

twintig jaren evenals zijn kinderzendingsgenootschap tegen 1870, maar de zendingsboekjes, de zendingscent en het zendingsbusje overleefden zijn initiatieven royaal. Ook de Vereniging Het Pinkster-Zendingsgenootschap, opgericht in 1923, plaatste bij de leden zendingsbusjes, aldus dr. Cees van der Laan in zijn bijdrage over de Zendingsactiviteiten van de Nederlandse Pinksterbeweging. Daarnaast werden ook bazaars georganiseerd. Een dergelijk modern twintigste-eeuwse wervingsmiddel wordt niet gemeld in de bijdrage van dr. Alle Hoekema over de Doopsgezinde Zendingsvereniging. Die dateerde dan ook uit de deftige negentiende eeuw, opgericht door een aantal doopsgezinde heren, ondersteund door een aantal even deftige dames, verenigd in een Vrouwenhulpvereniging. Hoewel: de archivalia leren, dat zij in 1872 f140 overbrachten naar het 'Heerenbestuur' 'als opbrengst van een verloting van een eigenhandig gemaakte spreij'.

In een nieuwe wereld

In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de genootschapszending meer of min verzuild, in kerkelijke beddingen beland, en erkend door de koloniale staat. De spanning tussen koloniaal bestuur en zending verdween misschien nooit geheel, maar samenwerking domineerde intussen. De betekenis van de zendingsmedewerkers op terrein van de Indonesische antropologie, taalkunde, literatuur, religie en cultuur werd erkend en gebruikt.¹⁵ De Nederlanders geloofden in Neêrlands opdracht in de Oost, de volken van Insulinde uit de duisternis te brengen tot licht en vooruitgang. Velen dachten daarbij allereerst aan de zending, aan onderwijs en gezondheidszorg (daaraan nauw verwant) en gaven daaraan graag hun zendingsbijdrage – het geld rinkelde in de zendingsbusjes. Er ontstonden steeds meer hulp-genootschappen, zendingsfeesten en -avonden, bazaars en rommelmarkten werden veel bezocht.

De Tweede Wereldoorlog en de erop gevolgde dekolonisatie brachten echter in hoog tempo fundamentele veranderingen. De moeizame verhouding met Indonesië leidde tot het zoeken van zendingsvelden elders in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Verantwoordelijkheden werden overdragen aan versneld zelfstandig geworden inheemse kerken. Zending werd samenwerking, zendelingen werden tijdelijke hulpkrachten en werkten als docent of adviseur van diaconale projecten. Medische hulp en onderwijs werden nog belangrijker. De

zendingswetenschappers hadden reeds eerder gesproken over vertaling van het christendom naar de eigen cultuur, aansluiting aan de inheemse religie, en van *comprehensive approach*. Zending werd ontwikkelingshulp, en (christelijke) hulporganisaties namen de rol van de zending over.

Dat alles had uiteraard invloed op het thuisfront. Allereerst vond herstel plaats. Nieuwe zendelingen vulden de leeg gekomen plaatsen, de Gereformeerden stichtten zelfs een nieuw zendingscentrum (Baarn). Er was in die jaren kort na de oorlog schaarste, en het verzamelen van oud papier, melkflesdoppen en gebruikte postzegels werd een bekend verschijnsel, al bleven zendingsdagen, -kalenders en andere traditionele voorbeelden van steun voor de zending. De veranderingen op het zendingsveld zelf, de veranderende visies op de zending die minder eurocentrisch wilde zijn en zending verruilde voor werelddiaconaat, deed echter ook de traditionele zendingsliefde tanen. Bovendien begon vooral na 1960 de ontkerkelijking invloed uit te oefenen. Het aantal zendelingen daalde drastisch. De belangstelling voor de derde wereld bleef echter, maar zending werd ontwikkelingshulp en sociologie, economie en antropologie overschaduwden de zendingswetenschap. Ontwikkelingsorganisaties en -acties namen de beste vormen van geldverwerving over. Jongeren meldden zich voor plaatsing overzee als ontwikkelingswerker. Zelfs de genootschapszending herleefde, in een vernieuwde vorm van de oude geloofszending en de arbeider-zending: jonge mensen en jonggepensioneerden gaan op eigen initiatief naar 'verwegistan' om te helpen aan ontwikkelings- en hulpproject, gesponsord door familie, vriendenkring, gemeente of informele groep. En dat thuisfront wordt gepromoot door email en blog, de vervangers van de vroegere zendingsbladen en -kalenders. Ontkerkende zendingsliefde en zendingsorganisatie, gedreven door een gesecculariseerd *Wat mist gij veel, dat ik geniet!*

Noten

1. J. de Liefde, 'De kinderen der Javanen', Zendingsliederen no 14, *Paulus. Zendingsblaadje voor de Jeugd* 2 (Amsterdam 1859) 76-80.
2. H.L.M. Defoer, 'Voorwoord', in: *De heiden moest eraan geloven. Geschiedenis van zending, missie en ontwikkelingssamenwerking* (Utrecht 1983) 4.
3. Conform de opzet van de reeks waarin dit *Jaarboek* verschijnt, beperken we ons tot de protestantse zending. Voor een overzicht van de rooms-katholieke missie wordt verwezen naar Jan Derix, *Brengers van de boodschap. Geschiede-*

- nis van de katholieke missionering vanuit Nederland van VOC tot Vaticanum II* (Nijmegen 2009); K. Steenbrink, *Catholics in Indonesia. A documented history* (Leiden 2003-2007, 2 vols) en het Repertorium, hieronder n. 8.
4. Th. van den End en H. van 't Veld (red.), *Met het woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingsbond van 1901-2001* (Zoetermeer 2001); Th. van den End e.a., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997* (Zoetermeer 1997); P.N. Holtrop, ZGKN 100. *Een bundel opstellen over de zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg* (Almelo 1996); G.R. de Graaf, *De wereld wordt omgekeerd. Culturele interactie tussen den vrijgemaakt-gereformeerde zendelingen en zendingswerkers en de Papoea's van Boven Digoel (1956-1995)* (Barneveld 2012).
 5. Vergelijk de bijdrage van Tom van den End in deze bundel.
 6. A. Th. Boone, 'Zendeling', *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005) III, 1908: 'Het begrip [zendeling] werd in 1797 geïntroduceerd'.
 7. *Geroepen tot zending. Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Hervormde zending in Indonesië en elders* (Utrecht z.j.); Huub Lems ed., *Mission History & Mission Archives* (Utrecht 2011).
 8. <http://www.huygens.knaw.nl/Repertoriumvannederlandsezendings-enmissiearchieven1800-1960> of Historici.nl/Onderzoek/Publicaties/Repertoriumvannederlandsezendings-enmissiearchieven1800-1960.
 9. F.L. Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)* (Zoetermeer 1998); G.J. Schutte red., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de VOC* (Hilversum 2002); L.J. Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600-1700)* (Kampen 2008).
 10. Karel Schoeman, *The Early Mission in South Africa. Die vroeë sending in Suid-Afrika 1799-1819* (Pretoria 2005).
 11. Karel Schoeman, *Die kort sendingloopbaan van Sophia Burgmann, 1805-1812* (Kaapstad 1994).
 12. H. Reenders, *Alternatieve zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreding van het christendom in Nederlands-Indië* (Kampen 1991).
 13. P.N. Holtrop, 'Herdacht landschap. Over de zending en haar wetenschap' (1995) in Pieter N. Holtrop, *Herdacht landschap. Een boek voor mijn vrienden* ('s-Gravenhage 2011) 247-266.
 14. Karel Schoeman, *J.J. Kicherer en die vroeë sending, 1799-1806* (Kaapstad 1996).
 15. W. van der Molen, B. Arps (red.), *Woord en schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië* (Leiden 2000).